

Тотеми–берегині в язичницькій свідомості східних слов'ян язичницької доби

Проведена реконструкція обрядів та вірувань східних слов'ян дохристиянської доби, пов'язаних з язичницької уявою наших предків про зооморфних предків – берегинь. Проаналізовано місце та роль деяких тотемних тварин в системі язичницьких гадань, охоронній магії, уявленнях про потойбічне існування людини.

Ключові слова: зооморфний образ, тотем, уявлення, вірування, обряд, звичай, культ, жертвоприношення.

Сучасний прогрес у таких галузях науки, як історія філософії, археологія, етнографія, етнопсихологія й теорія культурної традиції, стимулює посилену увагу до з'ясування коренів колективних уявлень, моделей і образів, способів їхнього збереження, перетворення й трансляції в часі. Особливий інтерес у зв'язку із цим викликає еволюція стародавніх східнослов'янських вірувань і культів, історіософське осмислення яких дозволяє глибше усвідомити архаїчну першооснову українського православ'я.

Слід взяти до уваги, що в наш час досліджуються здебільшого вірування, пов'язані з культом дружинних богів – Стрибога, Перуна, Хорса, при цьому така важлива частина народних язичницьких вірувань, як уявлення про зооморфних предків – берегинь залишаються поза увагою вчених. Між тим, аналіз письмових джерел та даних археології свідчить про те, що саме тотемістичні культури були досить значимими в системі язичницьких уявлень наших предків дохристиянської доби.

У сучасній науці, дотепер не існує однозначної теорії щодо джерел і ідейної сутності тотемістичних вірувань у древніх людей. Наприклад, Джеймс Джордж Фрезер першоджерело виникнення тотемістичних вірувань бачив у землеробських культурах аграрних божеств [33,418–498]. Засновник структурного аналізу К. Леві–Стросс уважав, що в тотемізмі насамперед потрібно бачити продовження культу предків [20,142–143].

Радянських та сучасних вітчизняних учених цікавили, насамперед, соціально–економічні аспекти тотемістичних вірувань древніх людей, при цьому, світоглядні аспекти проблеми практично не аналізувалися [12;13;30,51–84].

Виключення складають лише дослідження деяких сучасних українських істориків та археологів, автори яких, зокрема, торкнулися таких проблем, як місце та роль деяких тотемних тварин у язичницьких жерт-

воприносинах, зміст та ідейна семантика захисних амулетів зі зв'язних рогів та іклів [5,30–32;22,123;15,82].

На думку дисертанта, найбільше відповідає фактологічному матеріалу, пов'язаному зі слов'янським язичництвом інтерпретація тотемізму З.Фрейда, відповідно до якого тотем це тварина, м'ясо якої поїдається громадою або заборонене в їжу, нешкідлива або безпечна, така, що вселяє страх, та перебуває у певному відношенні до всієї родини. Тотем; по-перше, є праотцем всієї родини, крім того, ангелом-охоронцем і помічником, він пророкує майбутнє й охороняє своїх нащадків, навіть якщо він небезпечний для інших. Особи одного тотема пов'язані священним зобов'язанням не вбивати (або вбивати) свого тотема й утримуватися вживання його м'яса (або навпаки зобов'язані поїдати його м'ясо). Ознака тотема не пов'язана з окремою тваринною або окремою істотою, але пов'язана з усіма індивідами цього роду. Час від часу влаштовуються свята, на яких особи одного тотема в церемоніальних танцях зображують або наслідують рухи свого тотема. Тотем передається у спадщину по материнській або батьківській лінії. Приналежність до тотема лежить в основі всіх соціальних зобов'язань первісних людей; з одного боку, вона виходить за межі приналежності до одного плем'я й, з іншого боку, відсуває на задній план кривне споріднення З.Фрейд [32,370–371].

Як свідчить цілий ряд писемних джерел, в архаїчному світогляді наших предків дійсно проглядається кілька подібних характерних напрямків в уявленнях про тотеми. Деяких з тотемних тварин, мабуть, уважали предками-охоронцями. Вони вважалися нібито членами одного з людьми сакрального Роду, таким чином, їхнє вбивство прирівнюється до вбивства людини-родича, а поїдання його м'яса до канібалізму. Тотеми іншого виду предки-годувальники, нібито не тільки оберігали своїх нащадків, але й «годували» їх, посилаючи в їжу подібних до себе жертвних тварин. У ритуальному поїданні м'яса тотемної тварини другого типу, таким чином, наші предки бачили шанування свого тваринного предка, вираження подяки за виявлену турботу. У зв'язку з усіма даними уявленнями м'ясо й шкіра одних із предків – тотемів стали табу в східних слов'ян (ведмеді, бобри, коні) уживання ж м'яса або жертвоприносини інших тотемних тварин (кабанів, великої рогатої худоби) уважалося бажаним сакральним предкам. Предками – охоронцями, вочевидь, були ведмеді, коні та бобри.

Так, у всіх областях східнослов'янського світу навіть у ранньохристиянську добу була поширена віра в дідуся ведмеда, який у народній свідомості вважався берегинею – предком. М'ясо ведмеда заборонялося вживати в їжу. Про це свідчить ряд ранньохристиянських писемних джерел. У «Посланні Феодисія Печерського до князя Ізяслава про віру варязьку» – документі XI ст., наприклад, автор з великим обуренням звинувачує католиків у тому, що вони їдять «удавленину, мертвечину и медвежину» [21,337].

Подібно до м'яса табу в східних слов'ян – язичників накладалося й на шкіру даного звіра. Так, у «Вопрошаннях Кирика» – джерелі XIII ст. новгородський єпископ особливим пунктом дозволяє носити ведмежу шкіру – «А пъртъ делячи, въ чомъ хотяше ходити. Нетуть греха, хоча и в медведине» [16,387].

Про існування в свідомості наших предків сакрального зв'язку між ведмедами й потойбічним світом свідчить наявність у деяких східнослов'янських похованнях Північно-Східної Русі залишків ведме-

жих лап або їхніх глиняних муляжів. Подібні обереги зустрічаються у похованнях південно–східного Приладоща, Підболотівського могильника, костромських курганах, новгородських сопках [8,26]. Глиняні лапи й металеві кільця складають головний інвентар слов'янських поховань Ярославських і Володимирських курганів сер. X ст. І.В. Дубов пояснює даний факт стародавніми уявленнями про те, що ведмежі лапи й металеві кільця становили собою плату за заступництво бога смерті – ведмеда на шляху до «підземного світу» [8,27]. Ведмежі пазури, зуби й кістки знаходять у значній кількості також у новгородських сопках [31,127].

Відомі випадки фіксації амулетів з ведмежих іклів в культурних шарах стародавнього Києва XII – першої половини XIII ст. Скоріше за все вони повинні були захистити своїх хазяїв – (вже християн) від нечистої сили [15,82].

Ведмідь довгий час вважався твариною чистою, що походить «від Бога». За народною уявою його образ ніколи не може приймати нечиста сила. Українська легенда розповідає про божественне походження ведмеда: «Спочатку якийсь «старий дід» зробив людину богом, а потім ведмедем: «так ведмеді з людей і пішли плодитися від тої людини, що був богом». Таким чином, «перший ведмідь був богом» [14,132].

Віра у ведмедів – берегинь добре простежується на прикладі народних обрядів XIX – поч. XX ст. Так, наприклад, щоб утихомирить лихого домовика й відвернути негативний вплив нечистої сили, селяни ще на поч. XX ст. просили ведмежого поводиря обвести звіра навкруги двору або брали ведмежу вовну й окурювали нею будинок і хлів. Із заклинаннями; щоб водилася худобина, уживають той же засіб, а на стайню вішають ведмежу голову, з повним переконанням, що це захистить коней від виток домовика [28,55].

Ще на початку XIX сторіччя в селянському середовищі існувало повір'я, відповідно до якого ведмідь нібито міг вказати породіллям стать їхньої майбутньої дитини. В одному зі збірників того часу знаходимо наступне: «и чреватые женки ведмедеви хлеб дають из руки, если рыкнет – девица будет, а молчит – отрок будет» [1,338–339].

Подібно до ведмедів, шанувували, мабуть, наші предки й бобрів. Так, подібно до ведмедини, м'ясо бобрів було заборонено вживати в їжу. Принаймні, у «Посланні преподобного Феодосія Печерського до князя Ізяслава про віру варязької» і ряді інших джерел, що засуджують латинську віру, автори звинувачують своїх опонентів католиків у тому, що вони «ядят бобровину и хвост бобров» [21,337]. Особливо обурювало авторів подібних джерел те, що католики, нібито вживали в їжу бобровину в пісні дні, дорівнюючи її до риби: «Попове их ядят у говение бобровину; глаголють бо, яко от воды есть и рыба всяка есть» [21, 339–340].

Швидше за все, табу на вживання до їжі м'яса бобрів виникнувши ще у язичницьку добу, збереглося й після прийняття східними слов'янами християнства.

На той факт, що в язичницьку добу східні слов'яни почитали бобрів, бачачи в них зооморфний образ якогось бога, вказує й глос до «Бесіди Григорія Богослова про іспит града». Так, у даному джерелі при перерахуванні всіх язичеських звичаїв, широко розповсюджених у наших предків в XI сторіччі знаходимо наступне: «Ов реку богинею нарицает и зверь, живущий в ней яко бога нарицает [2,93–94].

Єдиним більш–менш великим звіром у ріках древньої Русі був бобер. Таким чином, і мова в джерелі, швидше за все, іде про цю тварину.

У язичеських курганах Північно–східної Русі дослідники часто фіксують залишки бобрів [31,127;8,26]. Вочевидь, подібно до ведмедів цих тварин уважалися провідниками в царство мертвих. Особливо часто кістки цих тварин дослідники фіксують в новгородських сопках і довгих курганах кривичів [31,127;8,26].

Таким чином, можливо, зробити висновок, що бобри у свідомості східних слов'ян подібно ведмедям уважалися предками–охоронцями.

У древніх слов'ян, особливо полабських, також значно був виражений тотемістичний культ коня – берегині. Кінь, мабуть, у древніх слов'ян уважався уособленням сонця й використовувався часто як оракул. Так, наприклад, в «Першому Життєписі Оттона Бамберзького» розповідається про священного коня, за допомогою якого одне зі слов'янських племен нібито дізнавалося волю своїх богів. Якщо це плем'я готувалося до збройного походу, то священну тварину проводили крізь ряд списів, і, судячи з його поводження, пророкували наступні події [10,358].

За словами Саксона Граматика, такі коні рахувалися уособленням давньослов'янського бога Святовида, і шанувалися багатьма місцевими племенами на острові Рюген, при цьому, їх часто використовували для проорокування майбутнього [27,44–45].

Є підстави стверджувати, що в наших предків існувала заборона на вживання в їжу м'яса коней, яка збереглася й у ранньохристиянський період. Принаймні, в Уставі князя Ярослава Мудрого передбачене покарання за вживання в їжу «кобилини» [7, 89].

Феодосій Печерський в одному зі своїх послань із глибоким обуренням обвинувачує католиків у тому, що вони їдять все нечисте, у тому числі й коней [21,337].

Табу на вживання в їжу м'яса коней виникло в наших предків, імовірно, ще в праслов'янську добу. Так, у господарських ямах поселень черняхівської археологічної культури кістки коней дослідники фіксують в одиничних випадках, тоді як залишки великої рогатої худоби й свиней становлять до 90 % остеологічного матеріалу [34,81].

Мізерно мала кількість кісток коней фіксується дослідниками й серед остеологічного матеріалу слов'янських поселень другої половини I тисячоріччя н.е. [3,73;25,52–53].

Кінь зафіксований у східних слов'ян також і у якості будівельної жертви. Під час розкопок древнього Новгорода були виявлені кінські черепи в фундаменті цілого ряду зрубів, датованих X–XIV сторіччями [4,61]. Вочевидь, наші предки використовували кінські черепи при будівництві жител для того, що забезпечити свої нові будинки предками–заступниками.

Відбиттям язичницького уявлення про чарівного коня предка – берегиню стали також народні звичаї, які збереглися майже до поч. XX сторіччя. Так, в багатьох областях східнослов'янського світу існував звичай кидати кінські голови в багаття в день святого Іоанна Предтечі, а також у воду в жертву водяному [13,65].

Серед східних слов'ян було поширене вірування в те, що кінь – предок супроводжує померлих у потойбічний світ. Кургани з залишками коней зафіксовані археологами в східній частині Новгородської області, а також Ярославської, Владимирської областей, у південно–східному Приладожжі [6,87]. Особливо властивим був даний обряд некрополям давньоруських міст Києва, Новгорода, Ярославля, Чернігова, Смоленська й т.д., також могильникам, розташованих біля великих поселень – Гнездівському,

Михайлівському, Тимиряївському, Петровському, Шестовицькому [9,77–83].

Цікаво, що залишки коня найчастіше фіксують у похованнях чоловіків [29,103].

Археологічні дані знаходять підтвердження з боку писемних джерел. Так, «Житії Костянтина Муромського» невідомий автор, наприклад, з обуренням сповіщає про те, що древні слов'яни «кони закалающеи по мертвых...» [11,231].

Досить поширені були в наших предків амулети – підвіски у вигляді бронзових гребенів прикрашеними мініатюрними головами коней, що дивляться в різні сторони [26,55].

Отже, кінь в архаїчній свідомості предків, подібно до ведмедя та бобра уважалася тотемом–охоронцем, одним із зооморфних образів предків – берегинь.

Таким чином, досить важливу роль в язичницькій уяві східних слов'ян раннього середньовіччя грали тотемні тварини, яких наші предки вважали різновидом предків – берегинь. Так, ведмеді, бобри та коні вважалися священними тваринами, їх не можна було вбивати, а м'ясо та шкіри використовувати для своїх потреб. Східні слов'яни, як і деякі їхні сусіди вірили, що тотеми–охоронці могли передвіщати долю людей, захищати їх від нечистої сили і, навіть, допомагати людям потрапити до іншого світу.

Література

1. *Афанасьев А.Н.* Поэтические воззрения славян на природу. – М., 1865. – Т.1. – 800 с.
2. *Аничков Е.В.* Язычество и Древняя Русь. – СПб., 1914. – 386 с.
3. *Баран В.Д.* Ранні слов'яни між Дністром та Прип'яттю. – К., 1972. – 142 с.
4. *Байбурин А.К.* Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. – Л., 1983. – 192 с.
5. *Боровский А.Е.* Мифологический мир древних киевлян. – К., 1982. – 103 с.
6. *Голубева Л.А.* Конские погребения в курганах Северо–восточной Руси VIII– XI вв. // СА. – 1981. – № 4. – С.87–99.
7. *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.* / Под ред. Щапова Я.Н. – М., 1976. – 240 с.
8. *Дубов И.В.* Новые источники по истории Древней Руси. – Л., 1990. – 176 с.
9. *Жарнов Ю.Е.* Животные в погребальном обряде. // СА. – 1991. – № 2. – С.76–90.
10. *Жизнеописание Оттона Бамберзского.* //Котляревский А.А., Собрание сочинений в 3–х т. – СПб.– 1893. – Т.3. – С.331–402
11. *Житие Константина Муромского*// Памятники старинной русской литературы, изданные Н.И. Костомаровым. – СПб.– 1860. – Т.1. – С.229–235.
12. *Золотарев А.* Пережитки тотемизма у народов Сибири. – Л., 1934. – 263 с.
13. *Зеленин Д.К.* Тотемы–деревья в сказаниях и обрядах европейских народов. – М.–Л., 1937. – 78 с.
14. *Иванов П.* Из области малорусских народных легенд (Материалы для характеристики миросозерцания крестьянского населения Купянского уезда Харьковской губернии).// Этнографическое обозрение. – 1891. – № 2. – С.127–134.
15. *Івакін В.Г.* Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва. – К., 2008. – 271 с.

16. *Историческая хрестоматия* церковно–славянского и древне–русского языков. / Под ред. А. Буслаева. – М. – 1861. – С.530–531.
17. *Котляревский А.А.* Собрание сочинений в 3–х т.: Т.1.: Скандинавский корабль на Руси. – СПб., 1893. – 572 с.
18. *Козьма Пражский.* Чешская хроника. – М., 1962. – 189 с.
19. *Левкиевская Е.Е.* Мифы русского народа. – М., 2003. – 526 с.
20. *Леви–Стросс К.* Тотемизм сегодня. – М., 1994. – 786 с.
21. *Макарий (архиепископ Харьковский).* История русской церкви. – СПб., 1868. – Т.2. – 383 с.
22. *Моця О.П., Ричка В.М.* Київська Русь від язичництва до християнства. – К., 1996. – 272 с.
23. *ПСРЛ.* – Т.1.: Лаврентьевская и Суздальская летописи по Академическому списку. – М., 1962. – 472 с.
24. *Приходнюк О.М.* Археологічні пам'ятки середнього Придніпров'я VI–IX ст. н.е. – К., 1980. – 150 с.
25. *Приходнюк О.М.* Слов'яни на Поділлі (V–VII ст. н.е.). – К., 1987. – 324 с.
26. *Рябишин Е.А.* Языческие привески – амулеты Древней Руси// Древности славян и Руси. – М., 1988. – С.51–57.
27. *Саксон Грамматик.* Деяния саксов.// Срезневский И. Святителища и обряды языческого богослужения древних славян. – Харьков, 1846. – С.44–45.
28. *Сахаров И.П.* Сказания русского народа. – М.: Наука, 1989. – 397 с.
29. *Седов В.В.* Следы восточнославянского погребального обряда в курганах древней Руси. // СА. – № 2. – С.103–122.
30. *Токарев С.А.* Ранние формы религии. – М., 1990. – 621 с.
31. *Третьяков П.Н.* Восточнославянские племена. – М., 1948. – 250 с.
32. *Фрейд Зигмунд.* Тотемы и табу// Фрейд Зигмунд. Я и Оно. – М., 2002. – С.363–529.
33. *Фрэзер Д.Д.* Золотая ветвь. Исследования магии и религии. – М., 1983. – 703 с.
34. *Цалкин В.И.* Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии // МИА. – 1966. – № 135. – С.1–175.

Козлов М.Н. Тотемы–берегини в языческих представлениях восточных славян языческой эпохи

Проведена реконструкція обрядов і верованій восточних славян дохристиянської епохи, зв'язаних з язическими представленнями про зооморфних предків – берегинях. Проаналізовані місце і роль деяких тотемних живих тварин в системі язических гадань, охоронительної магії, представленнях про існування людини поза її свідомістю.

Ключевые слова: зооморфный образ, тотем, представления, верования, обряд, обычай, культ, жертвоприношение.

Kozlov, M.M. Sacred animals – ancestors in pagan representations of east Slavs of a pagan epoch

Reconstruction of ceremonies and the beliefs of east Slavs of a pre-Christian epoch connected with pagan representations about animal ancestors – patrons is spent. The author has analyzed a place and a role of some sacred animals in system of pagan guessing, guarding magic, representations about existence of the person after death.

Key words: an animal image, representations, beliefs, a ceremony, custom, a cult, sacrifice.